

УДК 640.43:[613.84:34

БАБІЙ Олександра,
к. т. н., доцент кафедри товарознавства,
управління безпечністю та якістю
Київського національного торговельно-економічного університету

РИМАРЕНКО Катерина,
координатор проектів Громадської організації
"Центр громадянського представництва "Життя"

СИДОРОВ Микита,
аспірант Київського університету туризму, економіки і права

МОНІТОРИНГ ДОДЕРЖАННЯ АНТИТЮТЮНОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В ЗАКЛАДАХ РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА

Представлено результати моніторингу дотримання закладами ресторанного господарства семи міст України – Києва, Житомира, Черкас, Харкова, Одеси, Львова, Івано-Франківська – Закону України № 2899-IV про заборону куріння в закритих приміщеннях. Проаналізовано причини порушення антитютюнового законодавства та запропоновано шляхи поліпшення ситуації, що склалася.

Ключові слова: моніторинг, заклади ресторанного господарства, пасивне куріння, сигарети, кальян, електронні сигарети, IQOS.

© Бабій Олександра, Римаренко Катерина, Сидоров Микита, 2018

Бабий А., Рымаренко Е., Сидоров Н. Мониторинг соблюдения анти-табачного законодательства в заведениях ресторанного хозяйства. Представлены результаты мониторинга соблюдения заведениями ресторанного хозяйства семи городов Украины – Киева, Житомира, Черкасс, Харькова, Одессы, Львова, Ивано-Франковска – Закона Украины № 2899-IV о запрете курения в закрытых помещениях. Проанализированы причины нарушения анти-табачного законодательства и предложены пути улучшения сложившейся ситуации.

Ключевые слова: мониторинг, заведения ресторанного хозяйства, пассивное курение, сигареты, кальян, электронные сигареты, IQOS.

Постановка проблеми. Пасивне куріння, тобто вдихання повітря, забрудненого тютюновим димом від активних курців, спричиняє хвороби дихальної та серцево-судинної систем, є причиною приступів астми, синдрому раптової смерті немовлят і неврологічних ускладнень. За оцінкою ВООЗ, тютюн містить понад 4000 хімічних сполук, 50 з яких є відомими або можливими канцерогенами, тобто викликають зміни в клітинах організму, що призводять до розвитку ракових захворювань, а 250 мають доведену токсичну дію [1].

У зв'язку з цим, з набуттям чинності Закону України "Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення", з грудня 2012 р. в Україні введено заборону куріння в громадських місцях [2]. Однак в житті люди стикаються з порушенням законодавства, що потенційно несе небезпеку їхньому здоров'ю.

За даними ВООЗ, від викликаних пасивним курінням хвороб у світі щорічно помирає приблизно 890 тис. некурців, які вимушені дихати тютюновим димом, третина з них – діти [3]. В Україні висока смертність через неінфекційні захворювання, спричинені тютюнокурінням, посилює демографічну кризу. Згідно з даними Глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну (*Global Adult Tobacco Survey – GATS*), в Україні в 2017 р. частка тих, хто зазнавав впливу вторинного тютюнового диму вдома, становила 13.0 %. Найбільший відсоток респондентів наражалися на тютюновий дим у барах і нічних клубах (43.4 %), а також у ресторанах/кафе (24.0 %) [4]. Дуже важливо оперувати реальними даними щодо дотримання закладами ресторанного господарства анти-тютюнового законодавства, а тому проведення результатів такого дослідження є надзвичайно актуальним.

Мета роботи – оцінити стан виконання Закону України № 2899-IV [2] щодо заборони куріння в закритих приміщеннях закладів ресторанного господарства

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Шкідливий вплив пасивного куріння підтверджено результатами низки закордонних досліджень, зокрема В. В. Melloni [5], J. R. Britton, S. T. Weiss [6], X. Fu, T. Fenge et al. [7], R. Hong et al. [8], S. Cao, C. Yang et al. [9], O. F. Dogar, N. Pillai et al. [10], A. Ahn et al. [11].

В Україні щорічно проводять дослідження щодо поширеності тютюнокуріння серед населення, його причин і наслідків для здоров'я,

які відображено в роботах К. С. Красовського [12], Т. І. Андрєєвої [13; 14], О. В. Грузєвої [15], О. М. Балакіревої, Т. В. Бондар, Д. М. Павлової [16], публікаціях за результатами Глобального опитування молоді щодо вживання тютюну (GYTS) [4], Київського Міжнародного Інституту Соціології [17], Державної служби статистики України [18], Дитячого Фонду ООН (UNICEF) [19] і Всесвітньої організації охорони здоров'я [20].

Матеріали та методи. Протягом грудня 2017 р. – січня 2018 р. спільно з коаліцією громадських організацій "За вільну від тютюнового диму Україну" [21] та підтримки ГО "Центр громадянського представництва "Життя" [22] проведено моніторинг 398-ми закладів ресторанного господарства в семи містах України (Києві, Житомирі, Черкасах, Харкові, Одесі, Львові, Івано-Франківську) щодо дотримання ними антитютюнового законодавства. Дані порівнювали з аналогічним дослідженням 2015 р.

Використано статистичні та маркетингові методи. Для аналізу отриманих даних застосовано широкий спектр загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема методи узагальнення, структурного й системного аналізу та порівняння.

Результати дослідження. Під час моніторингу закладів ресторанного господарства щодо додержання ними антитютюнового законодавства, суттєві порушення зафіксовано в ресторанах і кафе міста Києва (28.9 %) і Харкова (45.2 %). Порушення виявлено менш як у 3 % закладів Львова; 11.4 % – Черкас; 17.2 % – Одеси. У закладах ресторанного господарства Житомира та Івано-Франківська не виявлено порушень (рис. 1).

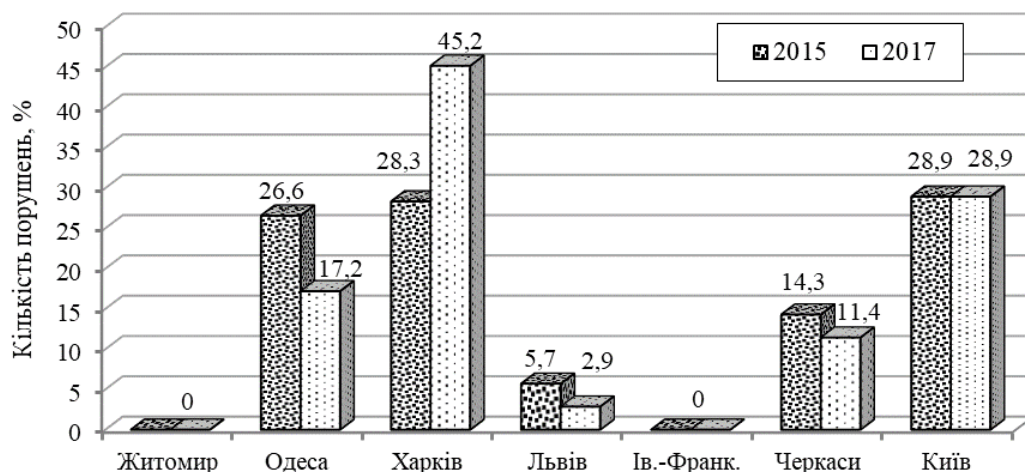

Рис. 1. Дотримання Закону України № 2899-IV закладами ресторанного господарства в містах

Якщо порівнювати результати моніторингу 2017 р. з результатами перевірок тих самих закладів у 2015 р., то сукупний показник виконання закону в семи містах практично не змінився. У 2015 р. курили

в 19.7 % закладах ресторанного господарства, а в 2017 р. – у 19.9 %. Водночас ситуація із дотриманням закону поліпшилася за цей період в Одесі на 9.4 % – з 26.6 до 17.2 % порушень, але майже вдвічі погіршилась у Харкові – з 28.5 до 45.2 % порушень.

Загалом моніторинг показав, що 80.2 % перевірених кафе, барів і ресторанів дотримуються вимог українського законодавства, й приміщення цих закладів повністю чисті від диму цигарок, кальянів і пари електронних сигарет.

Аналізуючи дані за типами перевірених закладів, встановлено, що найбільше закон порушують власники барів (рис. 2). Кількість зафіксованих порушень у барах в 2017 р. перевищила їх в 2015 р. – з 22.5 до 29.8 % порушень відповідно. Це пов'язано переважно з появою кальян-барів, де відвідувачам пропонують куріння кальянів саме в приміщеннях закладів. Протилежна тенденція спостерігається в ресторанах – кількість виявлених порушень у 2017 р. зменшилася порівняно з 2015 р. – з 24.8 до 17.8 % відповідно. Ситуація в кафе дещо погіршилася, адже кількість порушень зросла за цей період з 12.8 до 14.7 %, що пов'язано переважно із курінням електронних сигарет.

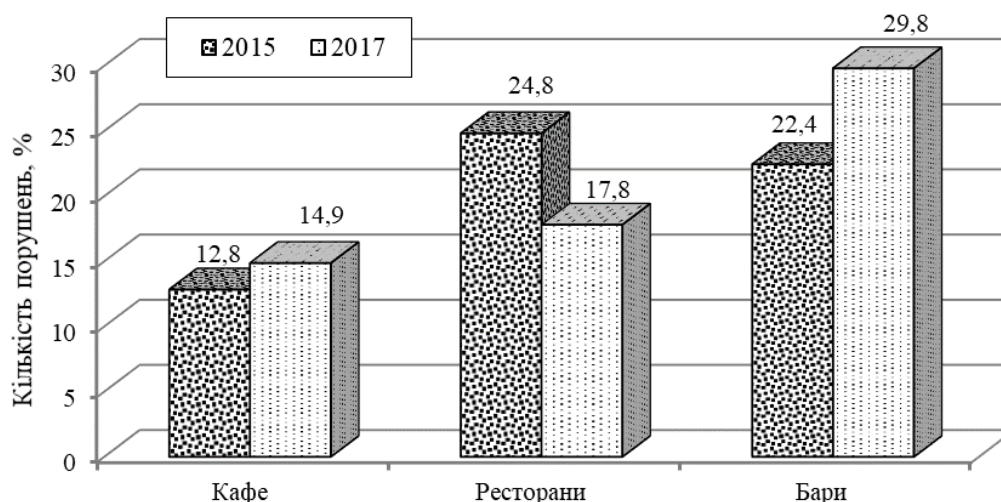

Рис. 2. Дотримання Закону України № 2899-IV закладами ресторанного господарства за їх типами

Найбільша кількість зафіксованих порушень стосується куріння кальянів – 17.6 % усіх перевірених закладів, а куріння сигарет зафіксовано лише в 6.8 % закладів. Також новою загрозою є те, що деякі заклади починають маркувати себе як *IQOS Friendly*, тобто вони дозволяють курити в приміщенні тютюнові вироби для електричного нагрівання, користуючись нібито відсутністю чіткого законодавчого регулювання цих товарів. Проте бракує достовірних даних для того, аби стверджувати, що ці пристрої не шкодять здоров'ю. Низка досліджень доводить шкоду від використання цих засобів для куріння [23; 24], однак їхній обіг не врегульований чинним законодавством, тому притягти до відповідальності заклади, які дозволяють їхнє куріння неможливо.

За результатами моніторингу надіслано низку скарг до Держпродспоживслужби щодо куріння в закладах ресторанного господарства, адже саме цей орган, згідно з постановою КМУ від 2.09.2015 № 667 [25], є центральним органом виконавчої влади, який застосовує фінансові санкції до суб'єктів господарювання стосовно порушення закону "Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення". Однак жодних перевірок Держпродспоживслужба не провела, посилаючись на необхідність отримати погодження на проведення перевірки в Міністерстві економічного розвитку та торгівлі. Останнє не надає дозволу на здійснення перевірок закладів ресторанного господарства з 01.01.2017, аргументуючи це тим, що відповідно до чинного законодавства Держпродспоживслужбу не визначено органом, відповідальним за проведення таких перевірок. Така неузгодженість у механізмі контролю унеможливає його ефективне здійснення й негативно впливає на рівень дотримання законодавства.

З метою підвищення ефективності боротьби з курінням варто забезпечити ефективні заходи за дотриманням законодавства у сфері контролю над тютюном і проводити роз'яснювальну роботу щодо небезпеки пасивного куріння сигарет, кальянів і електронних сигарет серед населення та рестораторів.

Висновки. Звільнення громадських місць від тютюнового диму позитивно впливає на зменшення поширеності куріння та збереження здоров'я. Низка антитютюнових заходів, здійснених в Україні за останні сім років, посприяла зменшенню поширеності куріння. Проте відсутність державного контролю негативно впливає на виконання антитютюнового законодавства. Безкарністю користуються недобросовісні підприємці, наражаючи на небезпеку здоров'я та життя персоналу й відвідувачів закладів ресторанного господарства.

За результатами проведеного моніторингу лише 80.2 % перевірених кафе, барів і ресторанів дотримуються вимог українського законодавства.

Для вирішення цієї проблеми треба удосконалювати законодавчі та регуляторні акти України в сфері контролю над тютюном, втілюючи ті норми, що довели свою ефективність в інших країнах, насамперед в країнах ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Доклад ВОЗ о глобальной табачной эпидемии, 2013 год. URL : http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/85380/9789244505878_rus.pdf;jsessionid=76606EA08166D38D0C85B82246F401B3?sequence=7.
2. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 2005 р. № 52. Дата оновлення 16.12.2012. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2899-15>.

3. *World Health Organization*. (2015). WHO report on the global tobacco epidemic, 2015: Raising taxes on tobacco. URL : http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/178574/1/9789240694606_eng.pdf?ua=1&ua=1.
4. *Глобальне опитування дорослих щодо вживання тютюну (Global Adult Tobacco Survey – GATS)*. Київ. 2017. 240 с. URL : http://kiis.com.ua/materials/pr/20180214_GATS/Full%20Report%20GATS%20Ukraine%202017%20UKR.pdf.
5. *Melloni B. B.* Lung cancer in never-smokers: radon exposure and environmental tobacco smoke. *Eur. Respir J.* 2014. Vol. 44 (4). P. 850–852.
6. *Britton J. R., Weiss S. T.* Health effects of passive smoking. *Thorax.* 1999. N 54. P. 357–366.
7. *Fu X., Feng T., Wu M., Zhang L., Jiang C.* Relationship between environmental tobacco smoke and lung cancer risk among nonsmokers in China: A meta-analysis. *Zhonghua Yu Fang Yi Xue Za Zhi.* 2015. Vol. 49 (7). P. 644–648.
8. *Hong R., Betancourt J. A., Ruiz-Beltran M.* Passive smoking as a risk factor of anemia in young children aged 0–35 months in Jordan. *BMC Pediatrics.* 2007. N 7. P. 16.
9. *Cao S., Yang C., Gan Y., Lu Z.* The Health Effects of Passive Smoking: An Overview of Systematic Reviews Based on Observational Epidemiological Evidence. *PLoS One.* Oct. 6. 2015. Vol. 10 (10).
10. *Dogar O. F., Pillai N., Safdar N., Shah S. K., Zahid R., Siddiqi K.* Second-hand smoke and the risk of tuberculosis: a systematic review and a meta-analysis. *Epidemiol Infect.* 2015. Vol. 143 (15). P. 3158–3172.
11. *Ahn A., Edwards K. M., Grijalva C. G., Self W. H., Zhu Y., Chappell J. D., Arnold S. R., McCullers J. A., Ampofo K., Pavia A. T., Bramley A. M., Jain S., Williams D. J.* Secondhand Smoke Exposure and Illness Severity among Children Hospitalized with Pneumonia. *J. Pediatr.* 2015. Vol. 167 (4). P. 869–874.
12. *Красовський К. С.* Тенденції поширеності куріння серед різних груп населення України у 2008–2015 роках. *Україна. Здоров'я нації.* 2016. № 4. С. 47–54.
13. *Andreeva T. I., Petrenko T., Krasovsky K. S.* Results of the telephone survey on quitting smoking in Ukraine 2016. URL : https://figshare.com/articles/Results_of_the_telephone_survey_on_quitting_smoking_in_Ukraine/5173057.
14. *Андрєєва Т. І., Красовський К. С., Харченко Н. М.* Кореляти та нещодавні зміни поширеності куріння серед дорослих в Україні. *Східноєвроп. журн. громадського здоров'я.* 2009. № 1. С. 50–57.
15. *Грузєва О. В.* Поширеність куріння серед студентів вищих медичних навчальних закладів України і світу. *Україна. Здоров'я нації.* 2010. № 1. С. 27–31. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2010_1_5.
16. *Балакірева О. М., Бондар Т. В., Павлова Д. М.* Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : монографія. Київ : ЮНІСЕФ. Укр. ін-т соціальних досліджень ім. О. Яременка, 2014. 156 с.
17. *Київський міжнародний інститут соціології.* Поширеність щоденного тютюнокуріння в Україні надалі зменшується. Прес-реліз 21 січня 2010 р. URL : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=300&t=7&page=7>.
18. *Державна служба статистики України.* Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги. URL : https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm.

19. *Чинники здоров'я українських підлітків за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді" ("Health behaviour school-aged children" – HBSC).* ЮНІСЕФ. Укр. ін-т соціальних досліджень ім. О. Яременка. Київ : К.І.С., 2011. 172 с.
20. *WHO Report on the Global Tobacco Epidemic. Country profile Ukraine.* 2015. URL : <http://tobaccocontrol.org.ua/uploads/resource/file/46/58ea5ef46c98a.pdf>.
21. *Офіційний сайт Українського Центру контролю над тютюном (Ukrainian Center for Tobacco Control).* URL : <http://tobaccocontrol.org.ua/about-center>.
22. *Офіційний сайт Центру громадського представництва "Життя".* URL : <http://www.center-life.org>.
23. *FDA Scientific Committee Finds Philip Morris' Evidence Was Inadequate to Show Its IQOS Product Would Reduce Risk of Disease.* URL : https://www.tobaccofreekids.org/press-releases/2018_01_25_iqos.
24. *Auer R., Concha-Lozano N., Jacot-Sadowski I., Cornuz J., Berthet A. Heat-not-burn tobacco cigarettes: smoke by any other name. JAMA Intern Med.* 2017. N 177 (7). P. 1050–1052.
25. *Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 № 667. Дата оновлення 13.01.2017.* URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF>.

Стаття надійшла до редакції 26.06.2018.

Babii O., Rymarenko K., Sydorov M. Monitoring fulfilment of the smoke-free legislation in restaurant enterprises.

Background. Passive smoking, that is, inhaling air contaminated with tobacco smoke from active smokers, causes respiratory, cardiovascular, and asthma attacks, sudden infant death syndrome and neurological complications.

A ban on smoking in public places was introduced in Ukraine in December 2012 when the Law of Ukraine "On Measures to Prevent and Reduce Tobacco Use and Their Harmful Impact on the Health of the Population" came into force. However, in practice consumers face with a violation of the law, which poses a potential danger to their lives and health.

The aim of the article is to assess the implementation of the Law of Ukraine № 2899-IV concerning the prohibition of smoking in indoor premises of restaurant facilities.

Material and methods. During December 2017 – January 2018, 398 restaurant facilities were monitored in 7 Ukrainian cities: Kyiv, Zhytomyr, Cherkasy, Kharkiv, Odessa, Lviv, Ivano-Frankivsk. Data were compared with similar studies conducted in 2015.

Results. During the monitoring, significant violations were found in Kyiv restaurant facilities – 28.9 %, and in Kharkiv 45.2 %, less than 3 % of violations were in Lviv; 11.4 % in Cherkasy; 17.2 % in Odessa. There were no violations in restaurants in Zhytomyr and Ivano-Frankivsk.

If we compare the results of the monitoring conducted in 2017 with the results of the inspections of the same places in 2015, then the aggregate rate of implementation of the law in 7 cities practically has not changed: 19.7 % and 19.9 % respectively.

At the same time, the situation with compliance with the law improved in Odessa by 9.4 percent, but degraded two times in Kharkiv.

The highest number of recorded violations was related to smoking of hookahs – 17.6 % of all inspected institutions, and smoking cigarettes was recorded only in 6.8 % of institutions. Also, the new threat is IQOS.

Conclusion. A number of anti-tobacco measures carried out in Ukraine over the past 7 years have contributed to a reduction in the prevalence of smoking. However, the lack of state control negatively affects the implementation of anti-tobacco legislation.

According to the results of monitoring, only 80.2 % of checked cafes, bars and restaurants comply with the requirements of Ukrainian legislation.

Keywords: monitoring, restaurants, passive smoking, cigarettes, hookah, electronic cigarettes, IQOS.

REFERENCES

1. *Doklad VOZ* o global'noj tabachnoj jepidemii, 2013 god. URL : http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/85380/9789244505878_rus.pdf;jsessionid=76606EA08166D38D0C85B82246F401B3?sequence=7.
2. *Pro zahody shhodo poperedzhennja ta zmeshennja vzhyvannja tjtjunovyh vyrobiv i ih shkidlyvogo vplyvu na zdorov'ja naseleennja* : Zakon Ukraïny vid 2005 r. № 52. Data onovlennja 16.12.2012. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2899-15>.
3. *World Health Organization*. (2015). WHO report on the global tobacco epidemic, 2015: Raising taxes on tobacco. URL : http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/178574/1/9789240694606_eng.pdf?ua=1&ua=1.
4. *Global'ne opytuvannja doroslyh shhodo vzhyvannja tjtjunu* (Global Adult Tobacco Survey – GATS). Kyi'v. 2017. 240 s. URL : http://kiis.com.ua/materials/pr/20180214_GATS/Full%20Report%20GATS%20Ukraine%202017%20UKR.pdf.
5. *Melloni B. B.* Lung cancer in never-smokers: radon exposure and environmental tobacco smoke. *Eur. Respir J.* 2014. Vol. 44 (4). P. 850–852.
6. *Britton J. R., Weiss S. T.* Health effects of passive smoking. *Thorax.* 1999. N 54. P. 357–366.
7. *Fu X., Feng T., Wu M., Zhang L., Jiang C.* Relationship between environmental tobacco smoke and lung cancer risk among nonsmokers in China: A meta-analysis. *Zhonghua Yu Fang Yi Xue Za Zhi.* 2015. Vol. 49 (7). P. 644–648.
8. *Hong R., Betancourt J. A., Ruiz-Beltran M.* Passive smoking as a risk factor of anemia in young children aged 0–35 months in Jordan. *BMC Pediatrics.* 2007. N 7. P. 16.
9. *Cao S., Yang C., Gan Y., Lu Z.* The Health Effects of Passive Smoking: An Overview of Systematic Reviews Based on Observational Epidemiological Evidence. *PLoS One.* Oct. 6. 2015. Vol. 10 (10).
10. *Dogar O. F., Pillai N., Safdar N., Shah S. K., Zahid R., Siddiqi K.* Second-hand smoke and the risk of tuberculosis: a systematic review and a meta-analysis. *Epidemiol Infect.* 2015. Vol. 143 (15). P. 3158–3172.
11. *Ahn A., Edwards K. M., Grijalva C. G., Self W. H., Zhu Y., Chappell J. D., Arnold S. R., McCullers J. A., Ampofo K., Pavia A. T., Bramley A. M., Jain S., Williams D. J.* Secondhand Smoke Exposure and Illness Severity among Children Hospitalized with Pneumonia. *J. Pediatr.* 2015. Vol. 167 (4). P. 869–874.
12. *Krasovs'kyj K. S.* Tendencii' poshyrenosti kurinnja sered riznyh grup naseleennja Ukraïny u 2008–2015 rokah. *Ukraïna. Zdorov'ja nacii'*. 2016. № 4. S. 47–54.

13. *Andreeva T. I.*, Petrenko T., Krasovsky K. S. Results of the telephone survey on quitting smoking in Ukraine 2016. URL : https://figshare.com/articles/Results_of_the_telephone_survey_on_quitting_smoking_in_Ukraine/5173057.
14. *Andrjejeva T. I.*, Krasovs'kyj K. S., Harchenko N. M. Koreljaty ta neshhodavni zminy poshyrenosti kurinnja sered doroslyh v Ukrai'ni. *Shidnojevrop. zhurn. gromads'kogo zdorov'ja*. 2009. № 1. S. 50–57.
15. *Gruzjeva O. V.* Poshyrenist' kurinnja sered studentiv vyshhyh medychnyh navchal'nyh zakladiv Ukrai'ny i svitu. *Ukrai'na. Zdorov'ja nacii'*. 2010. № 1. S. 27–31. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2010_1_5.
16. *Balakirjeva O. M.*, Bondar T. V., Pavlova D. M. Pokaznyky ta social'nyj kontekst formuvannja zdorov'ja pidlitkiv : monografija. Kyi'v : JuNISEF. Ukr. in-t social'nyh doslidzhen' im. O. Jaremenka, 2014. 156 s.
17. *Kyi'vs'kyj mizhnarodnyj instytut sociologii'*. Poshyrenist' shhodennogo tjtunokurinnja v Ukrai'ni nadali zmeshujet'sja. Pres-reliz 21 sichnja 2010 r. URL : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=300&t=7&page=7>.
18. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrai'ny*. Samoocinka naselelennjam stanu zdorov'ja ta rivnja dostupnosti okremykh vydiv medychnoi' dopomogy. URL : https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm.
19. *Chynnyky zdorov'ja ukrai'ns'kyh pidlitkiv za rezul'tatamy sociologichnogo doslidzhennja v mezhah mizhnarodnogo proektu "Zdorov'ja ta povedinkovi orijentacii' uchniv'skoi' molodi"* ("Health behaviour school-aged children" – HBSC). JuNISEF. Ukr. in-t social'nyh doslidzhen' im. O. Jaremenka. Kyi'v : K.I.S., 2011. 172 s.
20. *WHO Report on the Global Tobacco Epidemic. Country profile Ukraine*. 2015. URL : <http://tobaccocontrol.org.ua/uploads/resource/file/46/58ea5ef46c98a.pdf>.
21. *Oficijnyj sajт Ukrai'ns'kogo Centru kontrolju nad tjtunom (Ukrainian Center for Tobacco Control)*. URL : <http://tobaccocontrol.org.ua/about-center>.
22. *Oficijnyj sajт Centru gromads'kogo predstavnytva "Zhyttja"*. URL : <http://www.center-life.org>.
23. *FDA Scientific Committee Finds Philip Morris' Evidence Was Inadequate to Show Its IQOS Product Would Reduce Risk of Disease*. URL : https://www.tobaccofreekids.org/press-releases/2018_01_25_iqos.
24. *Auer R.*, Concha-Lozano N., Jacot-Sadowski I., Cornuz J., Berthet A. Heat-not-burn tobacco cigarettes: smoke by any other name. *JAMA Intern Med*. 2017. N 177 (7). P. 1050–1052.
25. *Pro zatverdzhennja Polozhennja pro Derzhavnu sluzhbu Ukrai'ny z pytan' bezpechnosti harchovyh produktiv ta zahystu spozhyvachiv : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 02.09.2015 № 667. Data onovlennja 13.01.2017*. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-%D0%BF>.